

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.175.20>

Data przesłania artykułu: 20.11.2021

Data akceptacji artykułu: 15.11.2021

JIŘÍ REJZEK

Univerzita Karlova, Praha, Česká republika

(Charles University, Prague, Czech Republic)

Nejstarší západoslovanské výpůjčky z germánštiny

The oldest West Slavonic borrowings from Germanic

Abstract

The borrowings from Germanic to Slavonic are quite enigmatic in certain aspects. If we assume that most of the borrowings only took place after the Slavonic expansion, it is intriguing how these words penetrated into Common Slavonic. The paper focuses on the West Slavonic borrowings which are easier to explain. Some of them seem to be from the period of the first contacts of the Slavs with West Germanic (*šatъ, gъd(ъ)vab(ъje), nebozězъ*), while others can be dated somewhere to the period of Charlemagne (*mosędzъ, chvila*). There is also a large group of borrowings from the period of the 10th and 11th centuries. A thorough analysis of phonological, geographical, historical, and cultural aspects can hopefully elucidate more Germanic borrowings and explain how they spread into Slavonic.

Keywords: borrowings, Germanic, Proto-Slavonic, West Slavonic

Najstarsze zachodniosłowiańskie zapożyczenia z języka germańskiego

Streszczenie

Zapożyczenia z języka germańskiego do prasłowiańskiego są w wielu aspektach niejasne. Jeśli przyjmujemy, że do większości zapożyczeń doszło aż po słowiańskiej ekspansji, pojawia się pytanie, jak te wyrazy przenikały do ogólnego słowiańskiego. Artykuł koncentruje się na łatwiejszych do wyjaśnienia zapożyczeniach zachodniosłowiańskich. Wydaje się, że niektóre z nich są już od okresu pierwszego kontaktu Słowian z zachodniogermańskim (*šatъ, gъd(ъ)vab(ъje), nebozězъ*), niektóre z nich mogą być datowane mniej więcej do czasów Karola Wielkiego (*mosędzъ, chvila*),

potem jest większa grupa zapożyczeni z okresu X i XI wieku. Sądzymy, że dokładna analiza aspektów fonologicznych, geograficznych, historycznych i kulturowych może naświetlić wiele innych zapożyczeń germańskich i wyjaśnić sposób ich rozprzestrzeniania się w językach słowiańskich.

Słowa kluczowe: zapożyczenia, germański, prasłowiański, zachodniosłowiański

Nejstarší západoslovanské výpůjčky z germánštiny

Problematika výpůjček z germánštiny do slovanštiny byla v historii slavistiky často zkoumána (např. Kiparski, 1934; Martynov, 1963; Newerkla, 2011; Pronk Tiethoff, 2013), přesto v této věci zůstává stále řada nejasností. Základní otázkou je vůbec doba a místo kontaktu (kontaktů) Slovanů s Germány, a tedy otázka, zda k tomuto kontaktu došlo již ve slovanské pravlasti, nebo až po expanzi. To samozřejmě závisí i na lokalizaci pravlasti – pokud posuneme hranice slovanské pravlasti až k Odře (autochtonní teorie, která stále žije v polské vědě, srov. např. Mańczak 2003), kontakt by byl pravděpodobný již v pravlasti. Při tradiční lokalizaci mezi Vislu a Dněpr je prvotní kontakt mezi Praslovany a Pragermány těžko představitelný, mohlo k němu dojít až později s východogermánskými kmeny, určitě však s Góty ve 3.–4. stol. v oblasti severozápadně od Černého moře, kde předpokládáme určité množství gótských výpůjček (mezi nejpravděpodobnější patří *kotъlъ*, *osъlъ*, *-kusiti*, *chlъbъ*, *stъklo*, *vъlbodъ*). Je možné, že kontakt s Góty, případně jinými východogermánskými kmeny pokračoval v oblasti severního Balkánu i v době stěhování národů, ale žádné prokazatelné výpůjčky do tohoto období a této oblasti zařadit nemůžeme. Pokud tedy přijmeme domněnku, že kromě kontaktu s gótsčinou ještě ve slovanské pravlasti se další kontakt s germánskými jazyky uskutečnil až v důsledku expanze na západ (Pronk Tiethof, 2013, s. 69, podobně již Shevelov, 1964, s. 617), stává se hlavním zdrojem germánských výpůjček ve slovanštině západní germánština, a to v prostoru po celé délce západní hranice expanze Slovanů.

Jistá potíž je se starými výpůjčkami, které mají všeslovanský charakter, což předpokládá, že se šířily do stále ještě jednotného praslovanského jazyka. To si lze při odstředivém pohybu slovanských kmenů v době expanze jen těžko představit, nicméně lepší vysvětlení pro přítomnost západogermánských výpůjček na celém slovanském území nemáme – pokud tedy přijmeme tradiční lokalizaci slovanské pravlasti. Jde o slova jako **bukъ*, **tynъ*, **chyša*, **kupiti*, **plugъ*, **pъlkъ*, **chъlmъ* aj. U některých z nich není snad vyloučen gótský původ, i když gótské ekvivalenty (pokud vůbec jsou) odpovídají hůře než ekvivalenty západogermánské; u posledních dvou Pronk-Tiethoffová (2013, s. 110, 122) uvažuje i o langobardském původu, většina z nich však zřejmě je opravdu ze západní germánštiny.

Některé z výpůjček je třeba datovat ještě do doby před druhým germánským posouváním souhlásek, které začalo v jižních částech germánského jazykového území, postupně se šířilo na sever a vedlo k vydělení staré horní němčiny. Sta-

rohornoněmecké posouvání souhlásek byl delší proces, jehož ukončení v severnějších oblastech lze datovat zhruba do začátku 7. stol., tedy do doby existence Sámova kmenového svazu (srov. Schmidt, 1970, s. 66; Newerkla, 2011, s. 42). Právě prostřednictvím tohoto rozsáhlého sociálně-politického útvaru snad lze šíření některých starých výpůjček vysvětlit. Celkem pravděpodobné je to např. u slova *кнѣдзь*, které odráží nový prvek organizace vládní moci, který zřejmě někdy v té době ke Slovanům od Franků pronikl (srov. Vykypěl, 2011, s. 133). Je ale pravděpodobné, že některé germánské výpůjčky pronikly k západním Slovanům už v dřívější době, hned v době prvotního kontaktu, a pak se šířily do vzdálenějších oblastí, snad prostřednictvím avarského kaganátu.

Lépe a přirozeněji se tedy vysvětlují výpůjčky omezené pouze na západoslovanský areál. Zde nacházíme několik výpůjček, které podle všeho spadají do doby prvotního kontaktu Slovanů se západními Germány. Starou výpůjčkou musí být **šatb*, **šata* z germ. **hētaz* ‘oblečení, šaty’, protože v první slabice došlo k 1. palatalizaci a následné změně $\bar{e} > a$ (1. palatalizace končí zřejmě kolem poloviny 6. stol.). Slovo je doloženo v západoslovanských jazycích s přesahem do východoslovanských dialektů (tam asi z polštiny) – č., hl. *šat*, slk. *šata*, p. *szata*, br., ukr., r.d. *šáta* (Machek, 1968, s. 603; Fasmer, IV, s. 412); dá se předpokládat, že bylo přejato při raných obchodních kontaktech západních Slovanů se západními Germány.

Tematicky podobné je stč. *hedváb*, *hedvábie*, *hedbábie*, slk. *hodváb* aj. Pokud bychom měli hledat starou výpůjčku z germánštiny, která je téměř výlučně česká (československá), bylo by to právě toto slovo. P. *jedwab* je totiž z češtiny a stejný zdroj (resp. nějaká předhistorická fáze češtiny) je celkem pravděpodobný i u zbývajících periferních slovanských dokladů – r.-csl. (13. stol.) *godovaplъ*, *godoblъ*, *gъdovablъ* a srb.-csl. (15. stol.) *gъdovablъ* (Machek, 1968, s. 164). Germánský zdroj slova není zcela jasný, slovanské formy by ukazovaly na jakési **gud(a)-wāb-(ja)*, doloženo však je jen sthn. *gotawēbbi*, *gotowēbbi*, ‘drahá látka, jemná tkanina’, doslova ‘božská tkanina’. ESSJa (7, s. 189) se kloní k nedoloženému gótskému **gud(a)wabi-*, čemuž by podle Blažka (2000, s. 20) mohl nasvědčovat fakt, že Gótové kontrolovali napojení Hedvábné stezky na evropské obchodní trasy. Ve světle rozšíření slova je však gótský původ málo pravděpodobný, spíše je třeba počítat jako se zdrojem se západní germánštinou.

V první části slova lze substituci *-o-* praslovanským *-u-* přijmout (*o* v té době v systému nebylo, a tak bylo nahrazeno zavřenějším *u*) a *d* by ukazovalo na přejetí před starohornoněmeckým posouváním souhlásek, vokalismus druhé části (\bar{a} za \bar{e}) ovšem pravidelný není. Vzhledem k tomu, že pro klasickou praslovanštinu počítáme s dosti otevřenou výslovností starého \bar{e} , však není tato substituce tak nepředstavitelná.

Zajímavým přejatým technickým termínem je **nebozězъ*, které se v různých tvarových variantách objevuje v západoslovanských jazycích i slovinštině – stč. *nebozěz*, *neboziez*, slk. *nebožiec*, hl. *njeboz*, dl. *njabozac*, p.d. *niebozas*, kaš.

neb^uòzowř, sln. *nabôzec* (Pronk Tiethof, 2013, s. 136). Zdrojem je germ. **naba-gaiza-* (sthn. *nabagēr*, něm. *Naber, Näber*), doslova ‘kopí na náboj kola’, tedy ‘vrták, jímž se vrtal otvor pro nasazení kola’ (Kluge, Seebold, 1989, s. 496). Forma ukazuje na přejetí před praslovanskou monoftongizací diftongů a v podobě s koncovým *-z* očividně i před severozápadogermánskou změnou *-z- > -r-* (rotacismus), která proběhla zřejmě kolem r. 600. Očekávaná slovanská podoba by měla být **nobožězъ*, podoby s *ne-* jsou zřejmě výsledkem disimilace souhlásek, případně lidověetymologické asociace se zápornkou *ne-* (srov. především slk. *nebožiec*).

Starou výpůjčkou je také **mosędzь* – stč. *mosaz*, slk. *mosadz*, hl. *mosaz*, p. *mosiqdz*, které patří mezi skupinu výpůjček s charakteristickou západogermánskou příponou *-ingaz*. Zdrojem je asi sthn. **massing* (v němčině je ale slovo doloženo až od střední doby). Do praslovanštiny muselo být přejato před ukončením působnosti 3. palatalizace a vznikem nosovek, tedy do cca 8. stol.

Před 9. stol., kdy ve staré němčině dochází ke ztrátě iniciálního *h-* ve skupinách *hr-*, *hl-*, muselo být přejato také zsl. **chvīla* (ze sthn. *hwīla*). stč. *chvíle*, slk. *chvíľa*, hl., p. *chwila*.

To jsou tedy nejstarší psl. výpůjčky za západní germánsčiny, které jsou omezeny na západoslovanský jazykový areál. Další výpůjčky jsou mladší, můžeme je datovat do cca 10.–11. stol., tedy do období, kdy se již začínají rozvíjet jednotlivé slovanské jazyky (srov. Newerkla, 2011, s.v.).

dęk(y) – ze sthn. *denchi* (pl.) – před zánikem nosovek (2. pol. 10. stol.)

stody (č., slk., p.) – ze sthn. *stande* – před zánikem nosovek

stodola (č., p.) – ze sthn. *stadal* – před něm. změnou *st > [št]* – 11. stol.

ďurbiti (č., luž.) – ze sthn. *durfan* – asi před zánikem jerů (2. pol. 10. stol.)

musiti – ze sthn. *muoz(z)an, mōz(z)an, mūzen* aj.

riša (č., slk., p.) – ze sthn. *rīhhi*

grab(ь)ja – ze sthn. *grāvio*

clo – ze sthn. *zol*

pīž(ь)mo – ze sthn. *bisam(o)*

skop/škop (č., p.) – ze sthn. *scaph*

rada (č., slk., p.) – ze stdn. *rād-*

Některé výpůjčky z této doby nacházíme kromě západoslovanských jazyků i ve slovinštině, která samozřejmě byla německému vlivu vystavena v nemenší míře než tradičně vydělované západoslovanské jazyky (srov. i výše uvedené *nebožězъ*).

pany – ze sthn. *phanna*

ber(ь)la – ze sthn. *ver(a)la*

jilce – ze sthn. *gihilze*

taška – ze sthn. *tasca*

almužna, almožna – ze sthn. *alamusan, alamōsan* (může být i střhn.)

skr'at- – ze sthn. *scrato*

Z tohoto období (a samozřejmě i z doby dřívější) máme ovšem i řadu západogermánských výpůjček, které zasahují širší slovanské území či jsou téměř vše-

slovanské (*кѡбѡль, kom(b)nata, мѡлинъ, pila, vaga*). Místo a okolnosti kontaktu, směry šíření a přesná chronologie výpůjček jsou stále málo jasné, jen v některých případech je dokážeme časově a areálově přesněji zařadit. Takovou známou výjimkou je slovo **korlъ* z vlastního jména *Karl*, kde nám historické souvislosti celkem jasně indikují dobu i přibližný prostor přejetí. U jiných výpůjček většinou takové jasné indikace nemáme, je však oprávněné se domnívat, že důkladným zkoumáním a propojením aspektů hláskoslovných, areálových, historických a kulturních je možné i jiná přejetí z germánských jazyků přesněji identifikovat a více osvětlit.

Zkratky

- aj. — a jiný
- br. — běloruský
- č. — český
- dl. — dolnolužický
- germ. — germánský
- hl. — hornolužický
- kaš. — kašubský
- luž. — lužický
- např. — například
- něm. — německý
- p. — polský
- p.d. — polský dialektní
- pl. — plurál
- psl. — praslovanský
- r. — ruský
- r.-csl. — rusko-církevněslovanský
- r.d. — ruský dialektní
- slk. — slovenský
- sln. — slovinský
- srb.-csl. — srbsko-církevněslovanský
- srov. — srovnej
- stč. — staročeský
- stdn. — starodolnoněmecký
- sthn. — starohornoněmecký
- střhn. — středohornoněmecký
- s.v. — sub vocibus, pod hesly
- ukr. — ukrajinský
- zsl. — západoslovanský

Literatura

- Blažek, V. (2000). Keltové – Germáni – Slované. W: *Čeština – univerzália a specifiká 2.* (s. 9–29). Brno: Masarykova univerzita.
- ESSJa = *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* (1974–). Moskva: Nauka.
- Fasmer, M. (1964–1973). *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, I–IV. Perevod i dopolnenija O.N. Trubačeva. Moskva: Progress.
- Kiparski, V. (1934). *Die gemeinlavische Lehnwörter aus dem Germanischen*. Helsinki: Finnische Literaturgesellschaft.
- Kluge, F., Seebold, E. (1989). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Machek, V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- Mańczak, W. (2003). Zagadnienie praojczyzny Słowian. *Przegląd Historyczny*, 94/1, s. 77–81.
- Martynov, V.V. (1963). *Slavjano-germanskoje leksičeskoje vzaimodejstvije drevnejšej pory*. Minsk: Izdatel'stvo Akademii nauk BSSR.
- Newerkla, S.M. (2011). *Sprachkontakt Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*, 2. Aufl. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pronk Tiethof, S. (2013). *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam-New York: Rodopi.
- Shevelov, G.Y. (1964). *A Prehistory of Slavic*. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.
- Schmidt, W. (red.). (1970). *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin: Volk und Wissen Volkseigner Verlag.
- Vykypěl, B. (2011). *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích*, 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.